

ARAşTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Yayın Geliř Tarihi / Received: 13.08.2024

Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 23.12.2025

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi / To cite this article (Chicago, 17-A sürüm / Chicago, 17th A):

Özkan, Alparslan, “Sultangaliyevciliğın Doğusunda Türklük, İslam ve Sömürgeler Diktatoryası”. *Uluslararası Suçlar ve Tarih / International Crimes and History* 27, (2026): xx-xx

SULTANGALİYEVCİLİĞİN DOĞUSUNDA TÜRK LÜK, İSLAM VE SÖMÜRGELER DİKTATORYASI

Alparslan ÖZKAN

Doktora Adayı, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5957-9094>

DOI: 10.54842/ustich.1532617

1

Öz: Bir eylem ve fikir adamı olarak Mirsaid Sultangaliyev, yaşadığı dönemde Sovyet yönetimi ve Avrupa merkezci Marksist düşünceye önemli bir karşıtlık oluşturmuş ve böylece dünya sosyalist devrimini özelde Türklere, geneldeyse bütün Müslüman ve sömürülen halklara uyarlamayı başarmıştır. Sultangaliyevcilikte, devrimin Avrupa’dan değil de sömürülen doğudan başlaması gerektiğine dönük sav, Rus yönetimleri altında kimlik bunalımına sokulan Türk halklarının düşüncelerine tesir etmekle kalmamış; bütün bir Doğu’ya, sömürgeciliğe direnç noktasında yeni bir yol göstermiştir. Ancak Sultangaliyev’in 20. yüzyılda ortaya koyduğu ezilen Doğu’nun bugün neyin karşılığı olduğu, değişen siyasal koşullar nedeniyle yeniden bir değerlendirme gerektirmektedir. Bu nedenle makalede Sultangaliyev’in “Doğu” kavramı, hem 20. yüzyılda dünya devriminin başlangıç noktasını belirleyen “somut” bir coğrafi işaretleme hem de dünya genelinde sömürülen halkların bugününü kapsayan “soyut” bir tanım olmak üzere iki farklı bağlamda değerlendirilecektir. Makalenin amacı da bu

doğrultuda, Sultangaliyev'in 20. yüzyılda sömürülen doğulu halkların, kendi deyimiyle "proleter halklar"ın ihtiyaçlarına göre şekillendirdiği sosyalist düşüncesi; Sultangaliyev'in Türklük, İslam ve sosyalizme özgün yaklaşımları üzerinden incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Sultangaliyev, Milli Komünizm, Sovyetler Birliği, Türklük, İslam, Sosyalizm

TURKISHNESS, ISLAM AND THE COLONIAL DICTATORSHIP IN THE EAST OF SULTAN-GALIEVISM

Abstract: *Mirsaid Sultan-Galiev, as a man of action and intellectual, formed an important opposition to the Soviet rule and eurocentric Marxist thought in his time and thus succeeded in adapting the world socialist revolution to the Turks in particular and to all Muslims and exploited peoples in general. The Sultan-Galievist assertion that the revolution should start not from Europe, but from the exploited East, not only influenced the thoughts of the Turkish peoples, who were put into an identity crisis under Russian rule, but also showed a new way for the whole East to resist colonialism. However, what Sultan-Galiev's 20th century concept of the "Oppressed East" corresponds to today requires a re-evaluation due to changing political conditions. For this reason, in this article, Sultan-Galiev's concept of the East will be evaluated in two different contexts, both as a "concrete" geographical marking that determines the starting point of the world revolution in the 20th century and as an "abstract" form of definition that involves current situations of the exploited peoples around the world. In this direction, the aim of this article is to examine the socialist thought that Sultan-Galiev shaped according to the needs of the exploited eastern peoples, in his own words "proletarian peoples" in the 20th century, through Sultan-Galiev's unique approaches to Turkishness, Islam and Socialism.*

Keywords: *Sultan-Galiev, National Communism, Soviet Union, Turkishness, Islam, Socialism.*

Giriş

Geçtiğimiz yüzyıl, ardılı yüzyıllarda olduğu gibi yeni - izm'lerin doğduğu bir yüzyıldır. Kimi düşünce adamlarınca, yeni dinler olarak tanımlanan milliyetçilik ve sosyalizm¹, 20. yüzyıla damga vuran - izmlerin odağı halindedir. Liberalizm ve onun ekonomik bir formu olan kapitalizmi de içine alan bu sürecin; yalnızca - izm'ler arası çatışmacı ilişkilerle değil, bu düşünce akımları arasındaki etkileşimler üzerinden de anlaşılmasında fayda vardır. Çünkü insanlığa dönük hiçbir politik, ekonomik ve kültürel yaklaşım; bir kuram aracılığıyla yasalaştırdığı varsayımları, katı kuralcı bir biçimde uygulamaya koyamamış ve başka düşünce akımlarının getirdiği önerilere kendi toplum yapısını göz etmek kaygısıyla ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle yukarıda adı geçen - izm'lerin 20. yüzyılda farklı devletler ve kadrolar tarafından uygulanışlarının tümüne eklektik demek mümkündür.

Lenin'in "Savaş Komünizmi", "Yeni Ekonomik Politika (NEP)" uygulamaları ve bilincin proleter sınıfa dışarıdan götürülmesi düşüncesi, geçtiğimiz yüzyılda Marksizm'in saf, ortodoks biçimiyle uygulanamadığını gözler önüne sermektedir. Yine aynı çağda, "görünmez el" varsayımına karşın "refah devleti" anlayışının ortaya çıkışı, diğer yandan burjuva sınıfının gelişmediği ülkelerde karma ekonomi dizgelerinin uygulanması, liberalizmin de farklı toplumların ve kriz zamanlarının ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılayamadığını göstermektedir. Çünkü Batı merkezci bir biçimde yapılan yapısal değerlendirmeler ve toplumsal sınıflandırmada kullanılan temel ayrımlar, farklı coğrafyaların yapıtaşlarını açıklamak için yeterli değildir.

Bütün bu örnekleri genişletmek mümkündür. Her coğrafya, kendi ihtiyaçlarına uygun bir yol bulmak adına - izm'leri kullanmış ve coğrafyalar arası farklılıklardan doğan çeşitlenmeler, eklektik olarak tanımlansın veya tanımlanmasın, kendi özgün birikimlerini yaratmıştır. Bu özgün birikimlerin Türk baskın coğrafyalardaki en önemli yansımalarından biri, Mirsaid Sultangaliyev ve onun dünya sosyalist devrimine olan bakışıdır. Bu bakış, Batı'nın birçok açıdan

1 Luc Ferry, Gençler için Batı Felsefesi, trans. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 125

dışladığı Doğu'nun toplumsal gerekliliklerini gözetmiş ve özelde Türk halklarına, geneldeyse bütün Müslüman ve sömürülen halklara dönük bir sömürgeler enternasyonalı fikri, Sultangaliyev'in kaleminde vücut bulmuştur.

Sultangaliyev'in dünya sosyalizmini gerçekleştirecek en önemli adım olan gördüğü “sömürgeler enternasyonalı” fikri², Avrupa sömürüsüne karşı bir dirençle gerçekleşeceğini varsaydığı doğulu devrimler silsilesinin son adımıdır. Sultangaliyev'in oluşturduğu -izm'deki Türklük, İslam ve sömürülen halk kavramının yeri ile bu büyük doğulu devrimdeki niyeti anlamak için, Sultangaliyev'in ve genel olarak Çarlık Rusya'sı Türklerinin şartları iyi okunmalıdır.

Beyazlar, Kızılar ve Türkler

Ruslaştırma ve Ortodokslastırma hedefi; Çarlık yönetiminin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus olmayan halklar üzerinde uyguladığı politikaların temelidir³. Bu politikalarla birlikte Ruslar, hâkim oldukları coğrafyalarda siyasal anlamda daha homojen bir toplum oluşturmak ve böylece yönetimi kolaylaştırmayı amaçlamışlardır. Bu iki politikanın Türk dünyasındaki yansımaları, İlminskiy sisteminin İdil-Ural bölgesi ve ardından Türkistan'da üretmeye çalıştığı siyasetler üzerinden okunabilir. Bir dil bilimci olan İlminskiy, geliştirmiş olduğu eğitim sistemiyle, Rus olmayan halkları asimile etmek istemiş ve böylece farklı halkların da Rus devletine olan aidiyet duygusunu artırmaya çabalamıştır.

Bir yandan, Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikalarıyla 8000 Tatar çocuğunu zorla vaftiz eden bu sistem⁴, diğer yandan Rusların Türk halkları üzerindeki ilk Kiril alfabesi politikası olarak anılan yöntemle⁵, Türk halklarını yerel lehçelere özgü farklı alfabelerle ayırıştırma uğraşına

2 Alexandre A. Benningsen and S. Enders Wimbush, Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm, trans. Bülent Tanatar (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1995), 78.

3 Wayne Dowler, “The Politics of Language in Non-Russian Elementary Schools in the Eastern Empire,” The Russian Review 54, no. 4 (1995): 521.

4 Isabelle T. Kreindler, Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of the Il'minskii System (PhD diss., Columbia University, 1969), 199.

5 Dowler, “The Politics of Language in Non-Russian Elementary Schools in the Eastern Empire”, 521

girişmiştir. 20. yüzyılın erken döneminde güçlenen bu sistemin temel amacı, Cedit okullarıyla birlikte Türkistan'ın Türk-Tatarlaşmasının önüne geçmektir⁶.

Görüldüğü üzere Sultangaliyev'in doğduğu çağ, Rus emperyalizminin Türk halklarının üzerine yoğun bir biçimde baskı yaptığı, öte yandan Ceditçi Türklerin ilerlemeci programlarıyla Rus idarecilerinin emperyal politikalarının şiddetli biçimde çatıştığı bir çağdır. Ancak Türk soylular arasında yüzyıllar boyu gelişen toplumsal tabakalaşma da Sultangaliyev için, Türklerin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında karşılaştığı sorunların tarihsel boyutu ve bir başka büyük nedenidir.

Bu noktada, Sultangaliyev'in sosyalizme yönelişinde annesi ve babası arasındaki sınıfsal farkın etkili olduğunu söylemek gerekir. Soylu bir aileden gelmeyen babasının soylu annesinin akrabalarınınca aşağılanması, yazdığı yazılara değin yansımıştır.⁷ Hakaretlere uğradığı annesinin ailesine ait olan çiftlik; onun için sınıfsal nefretin doğduğu ilk okul olmuştur. Bu nedenle aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacak doğruluk ve Doğu halkları söz konusu olduğunda, Doğu'nun Sultangaliyev tarafından her türlü toplumsal değer ve yapısıyla kucaklanmadığını bilmek gerekir. Sultangaliyev, gerçekleşmesini düşündüğü devrimle yalnızca dünyayı değil, sömürülen Doğu'yu da değiştirmek ve ona yeni bir şekil vermek istemiştir.

16 yaşında ateist olmaya karar verdiğini belirten Sultangaliyev için⁸ Rusya'daki sosyalist yükseliş, bu bakımdan önemli bir fırsat doğurmuştur. 1. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl, Bakü'de bir gazeteci olarak Mehmet Emin Resulzade'nin aydınlanma hareketini destekleyen ve o dönem için bazı yazarlar tarafından devrimci-milliyetçi eğilimde olduğu iddia edilen Sultangaliyev⁹, Rus İç Savaşı sırasında, başlangıçta Menşeviklerden yana taraf tutan ve sonrasında milli komünist olarak tanımlanacak birçok Türk gibi Bolşevik saflarına katılmaya karar

6 Dowler, "The Politics of Language in Non-Russian Elementary Schools in the Eastern Empire," 517-521.

7 Mirsaid Sultangaliyev, "Kimim Ben? Sesimi Duyurmak İstiyorum," Sultangaliyev'in Bütün Eserleri, trans. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem (İstanbul: İleri Yayınları, 2006), 587.

8 Azmi Özcan, "Mir Said Sultan Galiyev," İslâm Ansiklopedisi, vol. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 131.

9 Hakan Reyhan, Doğunun Büyük Devrimcileri: Mollanur Vahidov-Sultan Galiyev (İstanbul: Alter Yayıncılık, 2010), 33.

vermiştir. Aslında bu durum, Türk aydınlarının 20. yüzyılın hemen başında Ruslara olan yaklaşımlarında aldığı genel tavrı açıkça göstermektedir. Türklerin bu dönemki varoluş çabası, onları çeşitli ittifaklara yöneltmiş; sonuçta Türkler, mutlak monarşiyi korumaya çalışan Beyaz Ordu'ya göre milli hassasiyetlere ve özerkliğe daha iyimser yaklaşan Kızıl Ordu saflarında bir mücadele alanı bulmuştur. Sosyalist saflarda Menşeviklere üstün gelen Bolşevik Kızıl Ordu'da birçok Türk'ün görev alması bu durumla ilgilidir. Sultangaliyev de bu aydınlardan biridir.¹⁰

Çarlık Rusya'sının Türkler üzerinde uyguladığı baskıcı politikalar ve Beyaz Ordu'nun Türk halklarının özerkliğine karşı aldığı katı tutum birlikte değerlendirildiğinde, Sultangaliyev'in Bolşevik saflarını tercih edişindeki temel nedenler kolayca anlaşılır. Bolşevik önderlik, Türkler ve diğer yerel halklar üzerinde yüzyıllar boyu süren baskıcı Rus politikalarının farkında olarak, milletlerin temel haklarına hassasiyetle yaklaşılmasını başlangıçta ilke edinmiştir. Bu hassasiyetin ölçüsünü belirleyense Lenin'dir ¹¹. Görüldüğü üzere, dönem koşulları içinde bir seçim yapmaya itilen çok sayıda Türk'ün Bolşevik safları tercih edişi şaşırtıcı değildir.

Bolşevik saflara katılmasının ardından, Sovyetler Birliği'nin erken döneminde birçok önemli pozisyonda görev alan Sultangaliyev,¹²

10 Sultangaliyev'le birlikte Mollanur Vahidov ve Turar Riskulov gibi birçok Türk aydını, bu dönemde milli komünizm çizgisinde Bolşevik-sosyalist saflara katılmıştır. Sultangaliyev'in öncelikle Ta-tar-Başkurt Devleti'nin ve Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve ardından bu iki devletin Turan Federal Halklar Sosyalist Cumhuriyeti olarak birleştirilmesi fikri, Mollanur Vahidov tarafından da dillendirilmiştir. Ancak bu fikrin yaygınlaşması, Sultangaliyev'in önderliğinde gerçekleşmiştir. Benzer şekilde, Turar Riskulov'un Türkistan'da kurulmasını planladığı ve bizzat Lenin'e teklif ettiği "Türk Cumhuriyeti", Vahidov'un dile getirdiği ve Sultangaliyev'in olgunlaştırdığı fikrin Türkistan'daki izdüşümüdür. Riskulov'un "Türk Sovyet Cumhuriyetinin Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyetleri Birliği Dâhilinde Kurulması" başlık raporu, Lenin tarafından 1920 yılında reddedilmiştir (Kılınçkaya vd. 16).

11 Fahri Erdem Demirhan, "Mazlumların Kuramcısı ve Stratejisti Sultan Galiyev," Karadeniz Araştırmaları Dergisi, no. 28 (2011): 28

12 Bazı önemli görevleriyle aliyev: Milliyetler Halk Komitesi üyesi, RKP MK Tatar-Başkurt Komünist Örgütü Merkez Komite üyesi, Toprak İşleri Federal Komite Başkanı, VTsİK (Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu, E.T.) Tarım İşleri ve Tanım Ürünleri Komitesi üyesi (Tellal 119-120).

Rus Komünist Partisi'yle yaşadığı görüş ayrılıklarının da etkisiyle,¹³ Sultangaliyevciğin çatısını oluşturacak düşünceleri bu dönemde ortaya koymaya başlamıştır.¹⁴

Bu noktada, 1910'lu yılların sonunda Sultangaliyev'i Rus komünistlerden ayırtıran düşünceleri anlamak için ilkin, Ortodoks Marksizm'in kavramsal çerçevesinin anlaşılması gerekir.

Sultangaliyev'in Sömürülen Doğulu Halkları ve Marksizm

Marksizm, toplumsal ilişkiyi altyapısal ekonomik işleyiş üzerinden açıklayan, ekonomik altyapıdan bağımsız bir üstyapı varlığını reddeden; materyalist, yapısalcı bir düşünce biçimidir. Toplumsal sınıf ayrımını bu bağlamda yapan Marksizm, sanayileşmiş toplumlarda açık bir şekilde ortaya çıkan proleter ve burjuva sınıf ayrımını esas alır. Bu düşünceye göre burjuva sınıfı, devlet aracılığıyla üretim araçlarını tekelinde toplamış, proleter/işçi sınıfı üzerinden ürettiği artı değerle sürekli bir sermaye artışı üzerinden sömürü düzenini kurmuştur.

Aslında Marksizm, sosyalist devrim için belirlenimci bir yol çizmiş ve bu yolla, aristokrasinin karşısında burjuvazinin kazandığı zaferin, işçilerin kazanacağı yeni bir zaferle sonlanacağı savında bulunmuştur.¹⁵ Bu yeni devrimin gerçekleşeceği yer, burjuva devriminde olduğu gibi Avrupa'dır.

13 Müslüman Komiserliği ve Müslüman Komünistleri Merkez Bürosu 1919 yılında, Komünist Partinin tek bir merkezden yönetilmesinin zaruri olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır (Reyhan 39).

14 Bu ifadeden, "Sultangaliyev'in Türklerin bütününe kapsayan kurtuluş reçetesini, Bolşevik yönetimiyle ters düştüğü için ortaya koyduğu" çıkarımı yapılmamalıdır. Bugün dahi yüzyıllardır Tatar Türklerinin önemli bir yarası olan Kırım, 1921 yılındaki statüsüne (Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Bolşevik yönetimindeki kritik görevlerine devam eden Sultangaliyev'in tav-siyesiyle kavuşmuş; milli ve kültürel açıdan kısa bir özerklik dönemi (1921-1928) yaşamıştır. Bu dönem, sürgündeki birçok Tatar tarafından daha sonra altın bir çağ olarak adlandırılmıştır (Kireççi ve Tezcan 44).

15 Engels ve Marx'ın yazmış olduğu Komünist Manifesto'da bu süreç detaylı bir şekilde açıklanır. Burjuvaziyi kozmopolit ölçüde büyüten süreçle ilgili anlatımda, büyüyen kentlerin nüfusun büyük bir kısmını "kırsallığın miskinliğinden" kurtardığı özellikle vurgulanır. Burada dikkat edilmesi gereken, burjuvazinin getirdiği bu yeni üretim esasının, belirlenimci bir şekil-de tarihin olağan akışı içinde oluştuğu varsayımdır. Komünist Manifesto'ya göre, feodal toplumun üretim ve değişim koşullarının sökülüp atılması gerekiyordu. Burjuvazinin feodaliteye yaptığını, proleterler de kapitalizme yapacaktı (Marx ve Engels 54-56).

Peki, işçi sınıfının ve burjuvazinin gelişmediği toplumlarda sosyalist devrim nasıl gerçekleşir? Marksizm'deki eklektik düşünce birikimi, farklı toplum yapılarının özelinde bu soruya uygun bir yanıt bulabilmek içindir. Bu sebeple; işçi sınıfının baskın olmadığı bir toplum yapısında Lenin; sosyalizm savunucusu bir devlet için çapraşık durabilecek birçok hakkı köylü gruplara, Yeni Ekonomik Politika (NEP) ile birlikte vermiştir.¹⁶ Bu düzen ancak, sanayileşen şehirlerde proleter nüfusun artışıyla birlikte tersine dönmüş, köylü üzerinde yeterince güçlü olduğu kanaatine varan Stalin (Narkiewicz 22), kolektifleştirme süreciyle birlikte köylülere verilen birçok hakkı geri almıştır. Hatta Kazakistan ve Ukrayna gibi bölgelerin göçebe ve köylü halkları, sanayileşmiş bölgelerdeki proleter sınıfa yeterli gıda takviyesi sağlanması amacıyla açlığa mahkûm edilmiş, bu süreç milyonlarca insanın ölümüyle sonuçlanmıştır. Ukrayna'da Holodomor, Kazakistan'da Açlık Anımları, Sovyetler Birliği'nde yaşanan bu acı vesikanın bugüne ulaşmış yansımalarıdır.

Sovyet yönetimi altındaki çeşitli bölgelerde yaşanan bu tür insanlık dramları, Sultangaliyev'in 1920'li yıllarda vurguladığı Rus merkezci Bolşevik komünizmiyle doğrudan ilgilidir. Sosyalist ekonomi için feda edilen, genellikle Rus olmayan halklar olmuştur. Bu halkların yaşadıkları kötü tecrübeler, bu çağda bile etkilerini göstermektedir. Örneğin, Kazakistan'da bağımsızlık sonrası erken dönemde nüfusun hemen hemen yarısını oluşturan Ruslar¹⁷, devletin uygulamaya koyduğu ulusal dil ve eğitim alanındaki politikaları hantallaştırmıştır. 1929-1933 yılları arasında kolektifleştirme politikaları sonucu milyonlarca Kazak'ın ölümü ve sonrası dönemlerde sistemli bir şekilde gerçekleştirilen Slav göçleri, Kazakistan'daki demografik yapıyı ve görece homojenliği bütünüyle değiştirmiştir. Bu sebeplerle, Sultangaliyev'in bu olayların çok öncesinde yapmış olduğu birçok değerlenmeyi, tek başına kolektifleştirme süreci bile haklı çıkarır. Çünkü bu süreçte gerçekleşen Stalinist politikalar, sosyalizm uğrunda doğulu hakların yaşama hakkını açık bir biçimde göz ardı etmiştir.

16 Yeni Ekonomik Politika'yla birlikte Savaş Komünizmi döneminin özel mülkiyet üzerindeki yasakları kaldırıldı. Köylülere üretim ve artan tahıl satmalarında toplumun ekonomik durumunu iyileştirmek adına kolaylıklar sağlandı (Richman, 92).

17 Ainur Saparbekova et al., "Sweeping Ethno-Demographic Changes in Kazakhstan During the 20th Century: A Dramatic Story of Mass Migration Waves," AUC Geographica 50, no. 1 (2015): 80.

1920’li yılların başında Sultangaliyev, Batı merkezci sosyalist uygulamaların Doğulu halklara olan bu yaklaşımını ön görmüş ve Avrupa’da burjuva diktatörlüğünün yerini proleter bir diktatörlüğün almasının sömürülen Doğulu halklar açısından pek bir şey değiştirmeyeceğini iddia etmiştir . Çünkü ona göre, Avrupa’da oluşturulan metropoller, asalak yapısıyla Doğu’yu sürekli olarak sömürmeye devam etmiştir ve edecektir ¹⁸.

Sultangaliyev, metropollerin asalaklığını bu noktada iki biçimde açıklamaktadır. Birincisi, statik olarak metropoller dünyada kullanılan hammadde kaynağının büyük bir kısmını tüketmektedir ve hammadde kaynaklarınca zengin olan Doğu sürekli olarak sömürülmektedir. Dinamik bakımdansa, gelişmeye ve büyümeye devam eden Batı metropollerini, Doğu’nun maddi kültürünün gelişmesine izin vermemektedir ¹⁹. Aslında bir açıdan, Ortodoks Marksizm de bu duruma hak verir. Marx ve Engels’e göre burjuvazi, köyleri kentlere bağımlı kıldığı gibi, Doğu’yu da Batı’ya bağımlı kılmıştır .²⁰

Sultangaliyevci düşüncenin temelini oluşturan “enerjetik materyalizm” fikri, Doğu’yu sömüren düzeni ortadan kaldırmak için bu noktada ortaya çıkar. Sultangaliyev’e göre, insanlığın yeniden yapılandırılmasının maddi zemini, toplumlar içindeki proleter-burjuva sınıfı ayrımında değildir. Devrimin, yüzyıllar boyu Doğu’da sömürgeleşmiş halkların Avrupa metropollerini üzerinde kuracağı diktatoryayla gerçekleşmesi gerekir ²¹. Onun materyalist bir biçimde yarattığı ikilem; ezen ve ezilen sınıflar arasında değil, sömürülen ve sömüren halklar arasındadır.

18 Mırsaid Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” *Sultangaliyev’in Bütün Eserleri*, trans. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem (İstanbul: İleri Yayınları, 2006), 656, 660.

19 Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 660-661.

20 Karl Marx and Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, trans. Celal Üster and Nur Deriş (İstanbul: Can Yayınları, 2012), 55 ; Ancak Marx’ın Doğu’ya olan yaklaşımı, Sultangaliyev düşüncesinden oldukça farklıdır. Marx’ın Doğu’ya dair yaptığı yorumlarda bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin Marx’a göre Hindistan, tarihi olmayan bir yerdir. Bu da bu bölge halkını, “değişmeye kapalı bir toplum” yapar (Lockman 84). Hindistan toplumunun Marksist determinizme aykırı olan ve özel mülkiyet kavramını olgunlaştırmayan bu durgunluğunu harekete geçirecek tek yol, yine Marx’a göre, sonucu kıtlık ve canilik de olsa, yabancı devletler tarafından Hindistan’da uygulanması gereken sömürgecilik faaliyetleridir (Sunar 39).

21 Eral Tellal, “Mırsaid Sultan Galiyev,” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 56, no. 1 (2001): 119.

1924 yılındaki bir yazısında sömürülen Doğu halklarını işaret ederek, Sovyetler Birliği'nin er ya da geç yıkılacağını; Kafkasya-İdil Ural, Ukrayna ve Türkistan Federe Cumhuriyetlerinin ulusal kurtuluş reçetelerine Batı üzerinde kuracakları diktatoryayla ulaşacakları savını ortaya atmıştır ²².

Sultangaliyev'in 1924 yılında yazmış olduğu bu yazıda, Doğu-Batı ayrımı açık bir şekilde ifade edilir. O ve diğer Türk-Tatar komünistlere göre, "enerjetik materyalizm" tanımıyla Doğu toplumlarına özgülenen dünya devrimi, Avrupa Marksistlerine ait olmayan ve bundan birkaç yüzyıl önce Türk-Moğolların Cengizliler döneminde formüle ettiği bir fikirdir.²³ Bu nedenle, devrimin Doğu'dan başlaması, doğası gereği bir gereklilik ve mecburiyettir. Peki Sultangaliyev'in kurduğu teorik çerçevede Doğu neresidir? Bu sorunun yanıtını, Doğu'nun "soyut" ve "somut" olmak üzere iki ayrı varsayımsal değerlendirmesiyle bulmak mümkündür. Bu varsayımlar, Sultangaliyevciliğin bugünkü doğusunu bulmaya da fayda sağlar.

Sultangaliyev'in Doğusuna Varsayımsal Bir Yaklaşım: Soyut ve Somut Doğu

Sultangaliyev'e göre dünyada iki grup halk vardır. Birinci gruptaki halklar, Sultangaliyev tarafından ironik bir şekilde "vahşi ve yerli halklar" olarak tanımlanır. Ona göre, bu halklar ikinci gruptaki efendi halkların "alim" yargıları doğrultusunda, onların çıkarlarına hizmet etmek için yaratılmışlardır ²⁴.

Bir önceki bölümde aktarılan, Sultangaliyev'in formüle ettiği diyalektik; bu ifadesinde de açıkça görülmektedir. Ironik biçimde vahşi olarak tanımlanan halklar Doğu halkları, efendi halklar ise Avrupa halklarıdır. Sultangaliyev Avrupa halklarının sömürgeci düzenine Amerika'yı da dahil etmiş ve ona göre bugün kendisini özgürlükçü olarak tanımlayan

22 Sultangaliyev, "Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler," 670-672.

23 Bu durumu, o dönem Sultangaliyev'in hasımlarından biri olan Tobolev açıklamaktadır (Benningson ve Wimbush 68).

24 Sultangaliyev, "Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler," 658.

Amerika; on milyonlarca Amerikan yerlisinin, Afrikalının kemikleri ve yok edilen İnkıya uygarlığının yıkıntıları üzerinde yükselmiştir ²⁵.

Bu sebeplerle, Sultangaliyevcilik üzerinden üretilebilecek bir “soyut doğu” kavramı, sömürülen bir Afrikalı veya Amerikan Kızılderili’sini de tarihsel, sömürülmüş doğulu proleter halkların içine alır. Açıkça kendisi de yukarıda sözü edilen “vahşi” gruba; Asya, Avrupa, Afrika ve Avusturalya’nın Avrupalılarca köleleştirilmiş yerli halklarını dahil etmiştir ²⁶.

Sultangaliyevciğin her - izm’de olduğu gibi güncel şartlara uyarlanabileceği gerçeği, aynı zamanda bu “soyut doğu”yu bugünün sömürülen halkları üzerinden varsayımsal bir şekilde değerlendirmeye de elverişlidir. Örneğin Sultangaliyev’in 1928 yılında yazdığı bir yazıda Batı’ya karşı yüreklendirdiği Çin ²⁷, bugün doğulu/sömürülen bir halk mıdır? Eğer Çin, doğulu bir proleter halksa, Uygur Türkleri Sultangaliyev’in sömüren ve sömürülen halklar tanımının neresindedir?

Sultangaliyev’in Türk dünyasına, Müslümanlara ve genelde sömürülen halklara olan tarihsel yaklaşımı anlaşıldığında; bugünü Sultangaliyevcilik eksenini üzerinden okumak güç olmayacaktır. Bu sebeple ilkin, Sultangaliyevciğin yeni sömürülenleri kimdir, sorusuna kapsayıcı bir güncel yanıt bulunmalıdır. Çağımızın en önemli krizlerinden biri olan göçmen krizi, bu konuya ışık tutar.

Günümüzde göç hareketlerinin en büyük tetikleyicileri; iç savaşlar, istikrarsızlık ve ekonomik refahtan yoksun olma durumudur. Bu durumun en önemli izleri, dünyada yaşanan Kuzey-Güney geriliminde görülür. Bu gerilim üzerinden popüler bir şekilde ifade edilen temel iddiaya göre, bir yanda zenginliğin toplandığı Kuzey ülkeleri, diğer yanda politik istikrarsızlıklar ve ekonomik sorunlarla boğuşan Güney ülkeleri vardır. Özellikle Afganistan ve Suriye’de daha iyi bir hayat arayışı içindeki halklar, son 10 yılda kitleler halinde Kuzey’e yeni bir

25 Mirsaid Sultangaliyev, “Toplumsal Devrim ve Doğu,” Sultangaliyev ve Sovyetler Birliği’nde Millî Komünizm, trans. Bülent Tanatar, ed. Alexandre A. Benningsen and S. Enders Wimbush (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1995), 161.

26 Mirsaid Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 659.

27 Mirsaid Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 669.

göç dalgası başlatmışlardır. Avrupa’da ve Türkiye’de yaşanan göçmen krizi, Kuzey-Güney arasındaki ekonomik eşitsizliğin en önemli sonucudur. Bu bakımdan Sultangaliyecilik üzerinden yapılacak bir 21. yüzyıl değerlendirmesinde batı kuzeydir, güney doğudur.

Benzer bir karşılaştırmayı Türk dünyası özelinde yapmak da mümkündür. Türk halkları, bugün çeşitli coğrafyalarda sömürülmeye devam etmektedir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri, Uygur Türkleri meselesidir. Çin’in uyguladığı birçok baskıcı politikayla yaşamak zorunda olan Uygur Türkleri, 21. yüzyılda asimilasyona uğramakla karşı karşıyadır. Yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin olan Uygur bölgesi, bugün ekonomik bakımdan da Çin Halk Cumhuriyeti kontrolündedir. Benzer şekilde elmas, altın ve doğalgaz gibi zengin kaynaklarıyla birçok kadim Türk coğrafyası, Rusya Federasyonu bünyesinde, yarı özerk bir yapıdadır.²⁸ Diğer yandan bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri de Rus yönetiminin çeşitli siyasi baskılarıyla dönem dönem karşılaşmaktadır.²⁹ Bu nedenlerle Sultangaliyeciliğin sömürülen halkları kimlerdir, sorusuna bir yanıt bulmak amacıyla makalede varsayılan “soyut doğu” kavramında Türklük, bugün de önemli bir yer kaplamaktadır.

Ancak Sultangaliyecilikte, Türk halklarının diğer sömürülen halklardan asıl ayırt edici özelliği, devrimin başlangıç noktası olarak ele alınan ve makalede “somut doğu” şeklinde kavramsallaştırılan varsayımda aranmalıdır. Somut anlamda Doğu, sömürülenlerin devriminde Sultangaliyev tarafından coğrafi bir başlangıç noktası olarak işaretlenen, Sovyet idaresindeki Türk baskın coğrafyalardır. Çünkü Sultangaliyev, bu coğrafyalarda özelden genele doğru adım adım belirlediği bir yöntemle, Sovyetlerden bağımsız ve bütün Türk unsurlarını kapsayan bir federe cumhuriyet kurma arayışında olmuştur.

Bu doğrultuda, Bolşevik yönetiminin İdil-Ural Müslümanlarını Orta Asya Müslümanlarından ayırmaya gayret ettiğini görmüş ve henüz

28 Özerk cumhuriyetler içerisinde hammadde zenginliği bakımından örnek gösterilebilecek ülkelerin başında Saha Cumhuriyeti gelmektedir. Hammadde kaynakları bakımından Rusya Federasyonu içerisindeki en zengin cumhuriyet olarak kabul edilmektedir. Petrol, altın, elmas ve doğalgaz kaynakları bakımından oldukça zengindir (Özbay 772).

29 Bu durum özellikle Kazakistan ve Özbekistan’ın Latin alfabesi politikaları sonucu artmıştır. Rus dilinin bölgedeki etkisinin azalmasını istemeyen Rus yönetimi, çeşitli basın ve yayın kanallarıyla bu düşüncesini doğrudan dile getirmektedir. (Özkan 66-76).

1919 yılında Zeki Velidi Togan’la bu düşüncesini paylaşmıştır³⁰. Ancak aynı dönemde, Başkurtlar ve Tatarları birleştirmek için resmi olarak kurmayı düşündüğü İdil-Ural Cumhuriyeti, Lenin tarafından şovenist bulunarak reddedilmiştir. 1920 yılında benzer şekilde, Turan Federe Sosyalist Cumhuriyeti’ni kurmak için gizli çalışmalarına devam etmiş, bu doğrultuda Zeki Velidi Togan’la birlikte İttihat ve Terakki Örgütü’nü kurmuş³¹, ancak bütün bu gizli ve resmi faaliyetler Sultangaliyev ve Moskova arasındaki gerilimi artırmıştır.

Yukarıda aktarılan tarihsel süreçte görüldüğü üzere, Sultangaliyev’in Doğu’su somut anlamıyla, Türk baskın coğrafyalardan başlayacak devrimin merkez noktasıdır. Devrim ona göre ilk olarak, Sovyet idaresindeki Türklerin yoğun nüfusa sahip olduğu bölgelerde gerçekleşecek, ardından bu birleşik Türk devletine Doğu Türkistan ve Afganistan’daki Türk bölgelerinin katılması da mümkün hale gelecektir³².

Gerçekleşmesi planlanan bu yeni devlet yapısına dönük adımlar, Sultangaliyev’i ve diğer Türk milli komünistleri yakın yöntemlerle yola çıkmaya yöneltmiştir. Togan, bu örgütlü hareketi “Sultangaliyev Harekâtı”, Sultangaliyev’i de bu harekâtın kahramanı olarak tanımlamaktadır³³. Nitekim Sultangaliyev, 1923 yılında Stalin tarafından doğrudan doğruya pan-Türkizm’le suçlanmış ve o zamanlar Basmacı (Bekler) Hareketi’nin liderlerinden Zeki Velidi Togan’la gizli mektuplaşmalarının ayyuka çıktığı iddiasıyla hapsedilmiştir³⁴. Diğer yandan, Türkistan’ın Sultangaliyev’i olarak anılan Turar Rıskulov³⁵, 1920 yılında bütün Türk halklarının gönüllülük esasıyla katılımını planladığı “Türk Cumhuriyeti” adıyla kurulacak devlet ve Sovyetlerden bağımsızlık fikrini bu dönemde öne sürmüştür³⁶. Sultangaliyev ve Rıskulov’un izledikleri Türk birliği siyasetindeki işbilgi, Stalin

30 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 245

31 Özcan, “Mir Said Sultan Galiyev,” 131.

32 A. Koygeldiev, “Mustafa Çokayulu,” *Bilgi – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 5 (1997):127

33 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 245

34 Josef Stalin, “Milli Cumhuriyetler ve Bölgelerde Sağcılar ve Solcular,” *Sultangaliyev ve Sovyetler Birliği’nde Milli Komünizm*, trans. Bülent Tanatar, ed. Alexandre A. Benningsen and S. Enders Wimbush (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1995), 191. Benningsen ve Wimbush,

35 Sultan Galiyev ve *Sovyetler Birliği’nde Milli Komünizm*, 84.

36 Koygeldiev, “Mustafa Çokayulu,” 127.

tarafından 1923 yılında yapılan bir konuşmada ifade edilmiştir.³⁷ Bu ve benzeri eylemler Sovyet yönetiminin sert ve yumuşak siyasetleriyle bastırılmıştır.

Görüldüğü üzere, Sovyet Türklerinin bağımsızlık faaliyetleri içinde Sultangaliyev'in düşünceleri ana merkezlerden biridir. O, Türk Dünyası ve sonrasında bütün dünyaya alternatif, Doğulu sosyalizmin kurtuluş parolasını sunmuştur. Ancak Sultangaliyevçiliğin ne olduğunu belirlerken, bu düşüncenin tarihin olağan akışı içindeki olgunlaşma süreci dikkate alınmalıdır. Her düşünürde olduğu gibi Sultangaliyev'in özgün düşüncesi de belirli bir süreç içinde gelişmiş, bugün tartışılmaya ve hatta manipüle edilmeye devam eden son hâlini almıştır. Çeşitli siyasi kırılma anları; devrim, Türk halkları ve İslam gibi konularda Moskova'yla yaşadığı anlaşmazlıklar bu son hâlin oluşumunda etkilidir. Bu nedenle Sultangaliyevçiliği daha iyi anlayabilmek için, onun 1928 yılında tekrar tutuklanıp bilinmeyen bir tarihte idam edilmesine kadar yazdığı yazılar, Türklük, İslam ve sosyalizm bağlamlarında incelenmelidir.

Sultangaliyevcilikte İslam, Türklük ve Sosyalizm

İslam, Türklük ve Sosyalizm; Sultangaliyevçiliğin dünya devrimini gerçekleştirme hedefinin üç kilit kavramıdır. Sultangaliyev'in Türk halklarına ve diğer Müslüman halklara bakışı sosyalist felsefesini; sosyalist kimliği de Türk halklarına ve İslam'a bakışını karşılıklı olarak etkilemiştir.

Sultangaliyev'in İslam algısı üzerine yapılacak bir incelemede, ilkin onun İslam ve Müslüman halklar arasında yaptığı ayrımı dikkat çekilmelidir. Bu noktada Zeki Velidi Togan, Sultangaliyev'i milliyetçi Türk unsurlarından şöyle ayırır: Komünizm onun için bizim gibi bir zaruret icabı değildi, bizzat buna inanarak intisap etmişti ve samimi bir din aleyhtarı idi³⁸.

Gerçekten de 16 yaşında ateist olmaya karar verdiğini söyleyen Sultangaliyev, Müslüman değildi³⁹. İslam'a olan bakış açısını, 1921

37 Stalin bu konuşmasında, Turar Riskulov'un evinde Sultangaliyev'in yazdığı iki mektubunu sakladığını söylüyor (Stalin 190).

38 Zeki Velidi Togan, Hatıralar (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 246 39 Özcan, "Mir Said Sultan Galiyev,"131.

yılında yazdığı “Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri”⁴⁰ adlı yazısında detaylı bir şekilde ifade etmişti. Ona göre, yalnızca Rusya’da değil, Rusya dışındaki Müslüman halklar arasında da din karşıtı propagandanın yapılması gerektiğine şüphe yoktu ve her din onun gözünde aynıydı, bu durum hiçbir tahlil gerektirmezdi⁴¹.

İslam’la her bölgede farklı ve İslam’ın temel değerlerini aşağılamayacak şekilde mücadele edilmesi gerektiğini ifade eden Sultangaliyev, diğer yandan aynı yazıda İslam’ın birçok emrinin pozitif nitelikte olduğunu; örneğin, su ve ormanlardaki özel mülkiyetin İslam dininde olmadığını belirterek⁴² onu Komünizm düşüncesine yakınlaştırmaya çalışmıştır. Bu yakınlaştırma girişimi aslında Hristiyanlık, Budizm gibi inanç sistemlerine karşı da üretilmiş Sovyet propaganda türlerinden biri olarak düşünülmelidir.

O dönem, din üzerindeki yumuşak siyaset, Buda’yı ve Hz. İsa’yı devrimci bir hüviyete sokmuştur⁴³. İslam dininin peygamberi ve yasakları da benzer şekilde komünizmle özdeşleştirilmeye çalışılmıştır. Komünizmin din propagandası üzerindeki bu genel etkisini⁴⁴ Sultangaliyev’de de görmekteyiz.

Ancak kişisel dünyasındaki din karşıtı tutumu, Sultangaliyev’in Müslüman halklara karşı düşmanlık beslediği anlamına gelmez. Aksine Sultangaliyev’in hayatı boyunca gerçekleştirme uğrında olduğu dünya enternasyonalinde Müslüman halkların tümü, devrimler silsilesi çemberinin merkeze en yakın birimidir.

Sultangaliyev, Müslüman bir toplumda doğmuş ve yetişmiştir. Kendi deyimiyle, dünyada eşit olmayanlar arasında iki isim vardır, onlardan

40 Mirsaid Sultangaliyev, “Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri,” *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği’nde Millî Komünizm*, trans. Bülent Tanatar, ed. Alexandre A. Benningsen and S. Enders Wimbush (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1995), 172-86

41 Sultangaliyev, “Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri,” 172

42 Mirsaid Sultangaliyev, “Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri,” 173

43 Cloé Drieu, “Cinema, Local Power and the Central State: Agencies in Early Anti-Religious Propaganda in Uzbekistan,” *Die Welt des Islams* 50, nos. 3–4 (2010): 554

44 İslam üzerine yapılan bu tür propagandalar, bağımsızlık sonrası dönemde de etkisini sürdürmüştür. Yapılan akademik bir mülakatta, Türkistan şehrinin hoca sınıfına mensup bir kişisi, Stalin ve Lenin’in aslında gizli inanlar olduğunu, çünkü uyguladıkları politikaların Kuran ahlakına uygun olduğunu ifade etmiştir (Privratsky 82)

biri Tatar, diğeri Müslümanlardır ve en çok ayaklar altına alınan onlardır⁴⁵. Bu sözünde de görüldüğü üzere, Sultangaliyevcilikte Müslüman halklar, Avrupa tarafından sömürülen halklar tanımının içindedir. Ona göre, son yüzyıl boyunca tüm Müslüman dünyası Batı Avrupa emperyalizmi tarafından sömürülmüş ve maddi bir üs olarak hizmet görmüştür⁴⁶. Togan'ın vurguladığı, Sultangaliyev'in din aleyhtarlığındaki "samimiyet" herhalde buradan gelmektedir

Samimi bir din karşıtı olan Sultangaliyev, aynı zamanda samimi bir komünisttir. Ancak Sultangaliyev'in sosyalist dünya devrimi fikri, Komünizm'le ilgili nihai görüşü ve bu bağlamda kendi - izm'ini oluşturduğu belirli bir süreç içerisinde gelişmiş ve son halini almıştır.

Sosyalizm konusunda ilkin, Sultangaliyev'in emperyalizmi nasıl tanımladığına dikkat edilmelidir. Sultangaliyev 1919 yılında yazdığı bir yazıda, emperyalizmi "Doğu ve Batı Emperyalizmi" olmak üzere ikiye ayırır. Bu bağlamda Doğu'nun Batı Emperyalizmi tarafından ezildiğini kendi genel düşüncesine tutarlı bir şekilde ifade eden Sultangaliyev, Batı Emperyalizmi altında ezilen Doğu Despotizmi'nin uyanarak Avrupalı meslektaşlarıyla iş birliği yapabileceğiyle ilgili bir emniyetin olmadığını ayrıca vurgulamıştır. Çin, Hindistan, İran ve Türkiye'nin; Bolşevizm'in ülkelerine sirayet etmesine engel olmak için Japonya ve hatta Avrupalı emperyalistlerle iş birliği yapabileceği ihtimali üzerinde durmuştur⁴⁷. Aynı zamanda 1920 öncesi yazdığı birçok yazıda, proleter-burjuva sınıf ayrımı sıklıkla kullanılmaktadır.⁴⁸ Anlaşılacağı üzere Marksizm'in temel değer ve kavramları, Sultangaliyev'in Doğu halkları üzerinde yaptığı tespitlerde, düşünce tarihinin kendi erken döneminde sıklıkla yer almıştır.

Aslında Bolşevik liderlerin Doğu'yla ilgili düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda, Sultangaliyev'in 1919 yılında henüz olgunlaşmamış düşüncelerini bu şekliyle ifade etmesi doğaldır. Çünkü Çarlık Rusya'sının ulusları birbirine karşı kışkırtan siyasetinden büyük

45 Eral Tellal, "Mirsaid Sultan Galiyev," Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 56, no. 1 (2001): 114

46 Sultangaliyev, "Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri," 175.

47 Sultangaliyev, "Toplumsal Devrim ve Doğu," 163.

48 Detaylı bilgi için bkz. Özgür Erdem, Sultangaliyev'in Bütün Eserleri, Çev. Sabri Gürses, (der.), İleri

bir rahatsızlık duyan Lenin, Bolşevik devrimin ulusların gönüllü iş birliğiyle gerçekleşeceğini ifade etmiş⁴⁹ ve yerel halklarla ilişkilerde, Stalin dönemine nazaran ılımlı bir siyaset izlemiştir. Sultangaliyev içinse Lenin, adeta gençliğinin bir tanrısı gibidir⁵⁰. Ancak tanrılardan ateşi çalan Prometheus gibi Sultangaliyev de bu sosyalist önderden devrim ateşini çalmış ve Sosyalizm'in temel yasalarını zamanla Türk toplumuna ve diğer Doğu halklarına uyarlamıştır. Moskova'nın 1920'li yılların başından itibaren, Turancı ve pan-İslamist suçlamalarıyla önce Sultangaliyev'e, ardından bütün milli-komünist unsurlara yönelik uyguladığı katı siyaset, Sultangaliyevciliğin kendi doğrularıyla öne çıkışını hızlandırmıştır.

Milli birliklerin 1918 ve 1919 yıllarında lağvedilerek karma orduya geçilmesi,⁵¹ Sultangaliyev'in Moskova yönetimiyle yaşadığı ilk problemidir. Sultangaliyev için oldukça önem ifade eden milli birliklerin tasfiyesi, İdil-Ural ve Kırım Türk-Tatar toplumlarını birleştirerek kurmak istediği devletin⁵² karşısına büyük bir engel çıkarmıştır. Milliyetçilik sapmasına karşı Stalin'in 1921 yılı 10. Parti Kongresi'nde yaptığı konuşmaysa, Sultangaliyev'in de içinde bulunduğu milli komünistlerin saf dışı edilmesi için atılan ilk siyasi adımlardan olmuştur. Bu konuşmada Stalin, kendilerini Turancı, pan-İslamist gibi kavramlarla tanımlayan yerel milliyetçilere karşı kongreyi uyarmıştır⁵³.

1923 yılında, Basmacılarla (Bekler) iş birliği yaptığı gerekçesiyle tutuklanan Sultangaliyev'in yazmış olduğu yazılarda görülen düşünce değişimleri bu döneme denk gelmektedir. Bolşevik devrime yaptığı katkılardan ötürü kısa bir süre sonra serbest bırakılan Sultangaliyev, Komünist Parti'deki bütün görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Serbest bırakıldığı ve elinden yetkilerinin alındığı bu dönemde Sultangaliyev, sosyalist devrimle ilgili yukarıda detaylı bir şekilde açıklanan yöntemi oluşturmuş ve Rusya'daki sosyalist devrimin Rus merkezçiliğiyle ilgili birçok sert yazı kaleme almıştır. 1924 yılında kaleme aldığı bir yazıda,

49 Fahri Erdem Demirhan, "Mazlumların Kuramcısı ve Stratejisti Sultan Galiyev," Karadeniz Araştırmaları Dergisi, no. 28 (2011): 98.

50 Mirsaid Sultangaliyev, "Dünya Görüşüm Üzerine," in Sultangaliyev'in Bütün Eserleri, trans. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem (İstanbul: İleri Yayınları, 2006), 679.

51 Benningsen ve Wimbush, Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm, 86.

52 Togan, Hatıralar, 246.

53 Benningsen ve Wimbush, Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliği'nde Milli Komünizm, 109.

SSCB'den eski Rusya'nın bir türü⁵⁴ diye bahsetmesi dikkat çekicidir. SSCB'nin er geç yıkılacağını aynı yazısında öne süren Sultangaliyev, Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte Türkistan'da, Kafkasya'da, İdil Ural'da ve Ukrayna'da Federe Cumhuriyetlerin oluşacağını ve komünist maskesi altındaki pan-Ruşçuların ne kadar mücadele ederlerse etsinler, milliyetçilerin artan etkinlikleriyle baş edemeyeceklerini iddia etmiştir⁵⁵. Görüldüğü üzere 1924 ve sonrası yıllarda Galiyev için Moskova'nın sosyalist önderliği, Doğu'nun sömürülen halklarının temsilcisi değildir.

Aynı dönem yazılarında Sultangaliyev'in Türk Dünyası ve Asya-Avrupa Türkleri⁵⁶ gibi Türklüğü birleştirici tanımlamaları da dikkate değerdir.⁵⁷ 1923 yılı öncesi yazılarında da sıklıkla kullanılan Türk adının bütün Türkleri kapsayan niteliğini, 1923 sonrası dönemde daha açık bir şekilde gözlemlemek mümkündür. 1929 yılında yazdığı bir yazının⁵⁸ “SSCB'nin ve onunla Komşu Olan Ülkelerin (Çin, Türkistan, Afganistan ve İran'ın Türk Bölgeleri) Türk Halklarının Tek Bir Devlet Organizması İçinde Birleşmesi ve Bir Araya Gelmesinin Tarihsel Kaçınılmazlığı” şeklinde başlıklandığı maddesinde Sultangaliyev, bu birleşimin duraksatılabilir, frenlenebilir ancak önlenemez olduğunu ileri sürmüştür⁵⁹.

Ancak elbette Sultangaliyev'in öngörülleri, sosyalist bir teşkilatlanmayı her dönem ve koşulda esas alır. Aynı yazıda, kendisini burjuva milliyetçisi olarak tanımladığı pan-Türkistlerden açıkça ayırmış ve Türk birliğinin

54 Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 672.

55 Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 670-672.

56 Sultangaliyev, “Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler,” 658

57 Sultangaliyev'in genel Türk algısını anlamak için Türkiye üzerine yaptığı şu değerlendirme oldukça önemlidir: *Avrupa'nın onları zayıflatmak için Balkanlardan, Mısır'dan, Arabistan'dan, Mezopotamya'dan çıkartmak için güney Türkleriyle yüzyıllarca süren savaşlar yapmayı gerektirdi. Avrupalı yöneticiler Türkiye'nin gövdesinden parçalarını koparmayı başardılar. Ama Türkiye'yi parçalamayı başaramadılar. O yaşadı ve yaşayacak. Bize göre, o sadece yaşamak-la kalmayacak, eskiden onun olan, ondan Avrupa'nın zoruyla koparılan parçalarına, Yakın Doğu'nun geri kalanına da yaşam verecek* (Sultangaliyev 669).

58 “Rusya'da Sosyalist Devrimin Yazgısı ve Turan Federatif Sosyalist Cumhuriyeti” adlı yazı (Sultangaliyev 758).

59 Mirsaid Sultangaliyev, “Rusya'daki Sosyalist Devrimin Yazgısı ve Turan Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti,” *Sultangaliyev'in Bütün Eserleri*, trans. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem (İstanbul: İleri Yayınları, 2006), 766.

sosyalist devrim açısından sağlayacağı faydalar üzerinde durmuştur⁶⁰. Sultangaliyev sosyalist devrimin gerçekleşme zeminin hazır olmadığı ülkeler için ise, milli özgürlük hareketlerini 1910’lu yıllar ile 1920’li yılların başında açıkça desteklemiş ve pratik açıdan bu hareketlerin uluslararası proleteryanın sınıf mücadelesiyle çelişmemesi koşuluyla olumlu olduğunu anlatmıştır. Türkiye’nin de dahil olduğu Doğulu milli özgürlük hareketlerine ilişkin görüşleri⁶¹ bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Türkiye’deki milli direnişten övgüyle bahseden Sultangaliyev’in⁶² Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye’deki trajik ölümüne karşın yaşanan bu olayı ılımlı bir yaklaşımla sunması ve komünist devrimci hareketin o dönemde Türkiye’de henüz gerekli şartları sağlamadığını dile getirmesi ise, Sultangaliyev’in milli özgürlük hareketleri ve “aşamalı sosyalizm”e ilişkin yaklaşımını Türkiye özelinde örnekleyen bir başka vesikadır.⁶³

Yukarıda anlatılan Sultangaliyevciliğin teorik çerçevesinden anlaşılacağı üzere, 1919 ve 1920’li yılların başında Sultangaliyev’in yaptığı uluslararası proleterya vurgusu, bu dönemi izleyen yıllarda Doğulu halkların proleterliğine doğru evrilmiştir. Fikirlerinin olgunlaşma döneminde Sultangaliyev’in andığı Sosyalizm artık Batı’nın değil, Doğu’nun sömürülen halklarının Sosyalizm’idir. Bu bağlamda Sultangaliyev, Doğu’daki milli özgürlük hareketlerini de sosyalist düşüncenin içine dahil ederek desteklemiştir. Sultangaliyev için dünyanın bütün Türkleri ise, Sosyalizm ve Doğulu devrimler silsilesi çemberinin merkezindedir.

60 Sultangaliyev, “Rusya’daki Sosyalist Devrimin Yazgısı ve Turan Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti,” 767.

61 “*Dağu sorunu üzerine söylediğimiz, Doğu’da (bununla dışarıdaki Doğuyu, yani Türkiye, İran, Afganistan, Hindistan, Çin vb, kastediyorduk) uluslararası proletaryanın sınıfsal mücadelesiyle çelişmediği ölçüde, aynı zamanda Doğu ülkelerinin kadrolarının, ilgili Komünist örgütleriyle örgütlenmesi çalışmasının da yürütülmesi yoluyla, milli-özgürlük hareketlerini desteklemek gerektiğini söyledik. Ve bu 1919 yılının Aralık ayında söylenmişti*” (Sultangaliyev, 553).

62 “Çok acı çekmiş olan Türk halkının ünlü düşmanları için bile, artık bu ülkede neler olduğu apaçıktır: Sağlıklı bir milli diriliş süreci. Daha önceden buna inanmamış ya da bundan kuşku duymuş olanlar, bunu derilerinde hissediyorlar. Türk işçi ve köylülerinin ve ilerici Türk entelijansiyanının Türkiye’nin milli dirilişi çalışmasına adanmış süngüleri, kime gerekiyorsa gerçekçi düşünmeyi öğretti” (Sultangaliyev, 668).

63 “*Neden onları çeşitli yoldaşların saldırılarından koruyamadık (böyleleri vardı), onlara güvenmedik ve Türkiye’ye gönderdik (daha doğrusu, ittik), tam da orada açıkça görünmemeleri (yoldaş M. Suphi ve yoldaşlarının trajik sonlarının nedeni) gereken bir dönemde, Sonuçta Türkiye’de bunun vakti gelmemiştii daha*” (Sultangaliyev, 551).

21. Yüzyılda Sultangaliyecilik

Her ne kadar kendini tekrarlayan bir tanım olursa olsun küreselleşme, dünyaya dair her türlü algının ve kanının toptan küreselleşmesidir. Diğer deyişle, tek tip bir dünya düzenini ön gören Batı uygarlığının dünyanın diğer bütün unsurlarına dikte ettiği evrenselci bir felsefedir.⁶⁴ Bu felsefeye göre, Batılı olma bir sonuçtur. Dünyanın geri kalanı bu doğrultuda, çelişkili bir biçimde durmaksızın ilerleyen bu sonucu yakalamaya mecburdur. Teknolojik gelişme ve ekonomik büyüme gibi maddi ilerlemeleri de kapsayan bu amansız kovalamaca, Batı'nın mutlak görüşünü bir noktada sorunlu hale getirmektedir. Sürekli ilerleyen bir bitiş çizgisi, dünyanın geri kalanınca nasıl geçilir?

Akla gelen ilk yanıt, bilimde ve bilimin etki ettiği tüm alanlarda ilerlemesini sürdüren Batı'nın hızını aşmaktadır. Bu bağlamda genel kabul, Çin'in ekonomik bakımdan bu hızı aştığıdır. Ancak coğrafi anlamda Doğu'dan yükselen yeni bir gücün küreselleşme karşısında aldığı vaziyet, sömürülen halkların kurtuluşuna çare midir? Sultangaliyev'in 20. yüzyılda öne sürdüğü "Avrupa'da burjuva diktatörlüğünün yerini proleter bir diktatörlüğün almasının sömürülen Doğulu halklar açısından pek bir şey değiştirmeyeceği" tezi, günümüz şartları üzerinden nasıl yorumlanabilir?

Bu soruları anlamlandırmak için, makalenin ilgili kısımlarında anlatılan Sultangaliyeciliğin kuramsal çerçevesine yeniden dikkat çekmek gerekir. Kısaca hatırlatmak gerekirse, Sultangaliyev'e göre Batı metropolleri, dünyada kullanılan hammadde kaynağının büyük bir kısmını tüketmekteydi ve hammadde kaynaklarınca zengin olan Doğu, sürekli olarak sömürülmekteydi. Bu durum; büyümeye devam eden Batı metropollerinin, Doğu'nun maddi kültürünün gelişmesine karşı yarattığı en büyük engeldi.

Benzeri bir sömürgecilik anlayışı her nereden gelirse gelsin, Türk Dünyası'nın büyük bir çoğunluğu açısından bugün de yalnızca ekonomik değil, kültürel bakımdan da etkisini sürdürmektedir. Bu etki, Uygur Türklerinin alıkonuldukları kamplarda yürütülen Çin

64 Detaylı bilgi için bkz. Fahri Atasoy, *Küreselleşme ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 25-84.

asimilasyon faaliyetlerinden, Rusya'nın Türk Cumhuriyetlerine dönük yürüttüğü ekonomi ve dil politikalarına kadar birçok alanı kapsar. Diğer yandan, Rusya Federasyonu bünyesindeki özerk Türk Cumhuriyetlerinin kültürel, siyasi ve ekonomik varoluş sorunu, 20. yüzyılda Sultangaliyev tarafından dikkat çekilen sömürülme durumunun bugüne taşan benzer yüzüdür. Bu bağlamda Çin veya Rusya, 21. yüzyılda “ezilen doğulu halklar” tanımının içinde kendilerine bir karşılık bulamaz. Çünkü onlar da Batılı benzerlerinde görüldüğü gibi, “soyut doğu”nun kaynaklarını sömürmekte ve diğer yandan kendi kültürel değerlerini eğitim politikası ve ekonomik baskı gibi çeşitli araçlarla Türk halklarına dayatmaktadır. Bu nedenle, “Küresel siyasetteki eski büyük güçlere meydan okuyan yeni büyük güçlerin ortaya çıkışının sömürülen halkların kurtuluşuna hizmet etmediği” savı, Sultangaliyev'in geçmiş dönem iddialarının günümüz gerçeklerine uyarlamasıdır.⁶⁵ Eski ve yeni sömüren halklara karşı koyacak güçse, Sultangaliyev'e göre “soyut doğu”nun çekirdeğini oluşturan Türklüğün kendisidir. “Enerjetik Materyalizm” fikriyle Sultangaliyev, Türklüğün bu tarihsel vasfına dikkat çekmiştir. Makalede kavramsallaştırılarak aktarılan soyut ve somut doğunun kesişiminde yine Türklüğün bu tarihsel ve güncel vasfı yer almaktadır.

Sonuç

Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği yönetimleri altında Türkler, bağımsızlık ve birlik kurma gibi nedenlerle çeşitli dönemlerde farklı siyasalar uygulamıştır. Eylemci bakımdan 1916 Türkistan İsyanı, Bekler Harekâtıve kolektifleştirmeye karşı gösterilen direnç; entelektüel bakımdansa Ceditçilik ve Türkçü birçok akımın izlediği yol temelde; Rusların Türk baskın coğrafyalarda uyguladığı politikalara karşı; mevcut iktisadi ve politik özerkliklerini korumakla ilgilidir. Sultangaliyevcilik, Rus idarecilerin izlediği politikalara gösterdiği direnç noktasında bu hareketlerle benzeşen, ancak iktisadi ve politik anlamda farklılıklar barındıran bir Türk düşünce hareketidir.

65 Bu cümleyle Sultangaliyev'in “Avrupa’da burjuva diktatörlüğünün yerini proleter bir diktatörlüğün almasının sömürülen Doğulu halklar açısından pek bir şey değiştirmeyeceği” sözüne göndermede bulunulmuştur.

Sultangaliyev; Türk ve Müslüman toplumların ve ardından sömürülen bütün halkların tarihsel gereklilikleri ve o günkü ihtiyaçlarına göre yeni bir Sosyalizm inşa etmiştir. Enerjetik materyalizm anlayışı ve Doğu halklarının proleterliği, bu Türk tipi sosyalizmin başat unsurlarıdır. Bu sebeple Sultangaliyev'e bir sosyalist demek doğrudur, ancak eksiktir.

Diğer yandan Sultangaliyev, Türklerin tarihsel vasfını göz önünde bulundurarak oluşturduğu diyalektikle kendi -izm'ini oluşturan bir Türk fikir adamıdır. Bu bakımdan, Yusuf Akçura'nın Türk düşünürlerini değerlendirdiği kitabına⁶⁶ “Komünizmde Türkçülük” diye hayali bir yeni başlık açılarak, tarihin önemli Türkçülerinin arasına Sultangaliyev de eklenebilir. Benzer şekilde, somut olarak Turan'ı gerçekleştirmeye dönük adımları dolayısıyla Turancı olarak tanımlanması da mümkündür. Sonuçta, Türkçülüğün Turan'ı hangi dünya görüşüyle gerçekleştireceğine dair kesin bir yasa yoktur. Ancak bu iki tanım da sosyalist tanımında olduğu gibi Sultangaliyev'i anlamak noktasında eksik kalır.

Bugün bu sebeplerle Mirsaid Sultangaliyev'i, Sultangaliyevcilikle anmak en sade ve doğru yol olur. Makalede, kendi -izm'ini oluşturmuş bir Türk düşünce ve eylem adamı olarak Sultangaliyev'in İslam, Sosyalizm ve Türklüğe dair genel yaklaşımları bu gerekçeyle aktarılmıştır. Bu doğrultuda Sultangaliyev'in Doğu'ya dair düşünceleri, “somut ve soyut doğu” olmak üzere iki temel biçimde kavramsallaştırılarak Sultangaliyevciliğin 21. yüzyılda ne olduğunun anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmıştır.

66 Yusuf Akçura'nın “Türkçülüğün Tarihi” adlı kitabı. Bu kitapta Akçura, tarih boyunca yaşayan önemli Türk düşünürlerini; dilde, edebiyatta, siyasette Türkçülük gibi ayrımlarla farklı başlıklar altında değerlendirmiştir (Akçura). Türkçü düşüncenin henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde, Şinasi gibi kimi Türk düşünürlerin de Türkçülüğe hizmet bağlamında “Türkçü” olarak nitelendirilmesi, makale yazarını, “Komünizmde Türkçülük” başlığı altında bir Sultangaliyev değerlendirmesi yapmaya sevk etmiştir.

Kaynakça

- 1) Akçura, Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 2015.
- 2) Atasoy, Fahri, *Küreselleşme ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, 2018.
- 3) Benningsen, Alexandre A. ve Wimbush, S. Enders, *Sultangaliyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Çev. Bülent Tanatar, Anahtar Kitaplar, 1995.
- 4) Demirhan, Fahri Erdem, “Mazlumların Kuramcısı ve Stratejisti Sultangaliyev”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, 2011, ss. 85-113.
- 5) Dowler, Wayne, “The Politics of Language in Non-Russian Elementary Schools in the Eastern Empire”, *The Russian Review*, Vol. 54, Issue 4, 1995.
- 6) Drieu, Cloe, “Cinema, Local Power and the Central State: Agencies in Early Anti-Religious Propaganda in Uzbekistan”, *Die Welt des Islams*, Vol. 50, Issue 3/4, 2010, pp. 532-558.
- 7) Ferry, Luc, *Gençler için Batı Felsefesi*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- 8) Kireççi, M. Akif ve Tezcan, Selim, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi, Ankara Siyasal ve Ekonomik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2015.
- 9) Koygeldiev, A., “Mustafa Çokayulu”, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 05, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 1997, ss. 122-137.
- 10) Kılınçkaya, M. Derviş, Omerbekov, Talas ve Egamberdiyev Mirzahan, Sovyetler Birliği Döneminde Yıldırma Politikasının Bir Unsuru Olarak “Türkçülük” Suçlaması, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 30, 2019, 1-27.

- 11) Kreindler, Isabelle T. Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of II'minskii System, *Ph.D. Thesis*, Columbia University, 1969.
- 12) Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Komünist Manifesto*, Çev. Celal Üster ve Nur Deriş, Can Yayınları, 2012.
- 13) Mirsaid Sultangaliyev, Asya ve Avrupa Türk Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişme Temelleri Üzerine Tezler, *Galiyev'in Bütün Eserleri*, Çev. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem, İleri Yayınları, 2006.
- 14) Mirsaid Sultangaliyev, "Dünya Görüşüm Üzerine", Galiyev'in Bütün Eserleri, Çev. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem, İleri Yayınları, 2006.
- 15) Mirsaid Sultangaliyev, Kimim Ben? Sesimi Duyurmak İstiyorum, *Galiyev'in Bütün Eserleri*, Çev. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem, İleri Yayınları, 2006.
- 16) Mirsaid Sultangaliyev, Merkez Kontrol Komisyonu Üyelerine Mektup, Kopyası |. V. Stalin ve L. D. Troçki'ye: Otobiyografik Deneme: "Ben Kimim?", Galiyev'in Bütün Eserleri, Çev. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem, İleri Yayınları, 2006.
- 17) Mirsaid Sultangaliyev, Müslümanlar Arasında Din Karşıtı Propagandanın Yöntemleri, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Çev. Bülent Tanatar, ed. Alexandre A. Benningsen ve S. Enders Wimbush, Anahtar Kitaplar, 1995.
- 18) Mirsaid Sultangaliyev, Rusya'daki Sosyalist Devrimin Yazgısı ve Turan Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, *Galiyev'in Bütün Eserleri*, Çev. Sabri Gürses, ed. Özgür Erdem, İleri Yayınları, 2006.
- 19) Mirsaid Sultangaliyev, Toplumsal Devrim ve Doğu, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Çev. Bülent Tanatar, ed. Alexandre A. Benningsen ve S. Enders Wimbush, Anahtar Kitaplar, 1995.

- 20) Narkiewicz, O. A., “Stalin, War Communism and Collectivization”, *Soviet Studies*, Vol. 18, No. 01, University of Glasgow, 1966.
- 21) Özbay, Fatih, “Saha (Yakutistan), Tıva, Hakasya ve Altay Cumhuriyetlerinin Federal Merkez ve Dış Dünya ile İlişkileri”, *Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Feredasyonu*, ed. Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2012.
- 22) Özcan, Azmi, “Mir Said Sultan Galiyev”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 30, 2005, ss. 130-32.
- 23) Özkan, Alparslan, “Türk Kültür Ortaklığından Dünyayla Bütünleşmeye: Latin Alfabesi ve Dil Politikalarının Tarihsel Evrimi”, *Avrasya Dünyası Dergisi*, Sayı 08, Terazi Yayıncılık, 2021, 22. 66-76.
- 24) Privratsky, Bruce G. *Muslim Turkistan: Kazakh Religion and Collective Memory*. Curzon Press, 2001.
- 25) Reyhan, Hakan, *Doğunun Büyük Devrimcileri: Mollanur Vahidov-Sultan Galiyev*, Alter Yayıncılık, 2010.
- 26) Richman Sheldon L., “War Communism to NEP: The Road From Serfdom”, *The Journal of Libertarian Studies*, Vol. 5, No. 01, George Mason University, 1981, pp. 89-97.
- 27) Saparbekova, Ainur etc., “Sweeping Ethno-Demographic Changes in Kazakhstan During the 20th Century: A Dramatic Story of Mass Migration Waves, *AUC Geographica*, Vol. 50, Issue 01, 2015, pp. 71-82.
- 28) Stalin, Josef. Milli Cumhuriyetler ve Bölgelerde Sağcılar ve Solcular, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, Çev. Bülent Tanatar, Alexandre A. Benningsen ve S. Enders Wimbush, (der.), Anahtar Kitaplar, 1995.
- 29) Sunar, Lütfi, Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber’in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi, *İnsan ve Toplum Dergisi*, Sayı 1(2), 2011, ss. 29-56.

- 30) Tellal, Eral, “Mirsaid Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 56, Sayı 01, s. 114-120, 2001, ss. 105-133.
- 31) Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- 32) Lockman, Zachary *Contending Vision of the Middle East: The History and Politics of the Orientalism*, Cambridge University Press, 2009.